

Inhoud

Inleiding 9

- 1 De aangeklaagden 17
- 2 De oorlog die niet ophield 37
- 3 Wederopstanding 75
- 4 De contrarevolutie 96
- 5 Handboek voor populisten 130
- 6 Sla ze dood! 164
- 7 Eén vijand 190
- 8 Weerwoord 233

Dankwoord 247

Bronnenverantwoording 249

Literatuur en overige bronnen 251

Noten 265

Register 287

Inleiding

In februari 2015 werd mij gevraagd of ik het voorwoord van een nieuwe Nederlandse editie van *Mein Kampf* wilde schrijven. Ik was uitgenodigd voor een gesprek in de statige donkerhouten directeurskamer van het NIOD, het instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies aan de Herengracht in Amsterdam. Ik ken het gebouw goed, ik heb er mijn proefschrift geschreven en daarna nog een paar jaar een werkplek gehad. Van buitenaf een protserig namaakpaleis, met gebeeldhouwde lelies en baby-engeltjes rond de ramen, vergulde rozetten op het hek. Binnen zijn er met boeken en archiefstukken volgestouwde bureaus, en eigenwijze, warme, licht contactgestoorde mensen.

Het laatste boek dat ik er schreef, had ik precies een maand daarvoor afgerond, in de volle overtuiging dat ik daarna voorlopig niet meer over geschiedenis zou schrijven. Dat boek ging over het oorlogsenthusiasme dat in de Eerste Wereldoorlog had geheerst onder tienduizenden schrijvers, kunstenaars en wetenschappers, en hoe hun radicalisering zich na 1914 over de rest van de bevolking verspreidde. Dat was wat mij altijd het meest had gefascineerd in de twintigste-eeuwse geschiedenis. Ik kon me niet voorstellen dat er nog een historisch onderwerp zou zijn waar ik net zo door gegrepen zou kunnen worden.

Mijn werkplek had ik leeggeruimd, thuis had ik extra boekenplanken opgehangen om alles kwijt te kunnen. Er was een afscheidsborrel geweest, met lieve, plagerige toespraken en net iets te veel bier.

En nu was ik weer terug. Na een maand. Ik had nog niet besloten

of ik ja of nee zou zeggen, maar dat ik hier weer zat zei eigenlijk al genoeg. *Mein Kampf* had me meteen weer naar de geschiedschrijving teruggebracht. Grote delen van het boek had ik al gelezen. Hitler was een van de honderdduizenden geweest die zich in augustus 1914 door het oorlogsenthouiasme had laten meeslepen. Maar terwijl de meeste oorlogsenthouiaselingen na een jaar of twee van hun strijdlust terugschrokken, toen ze eenmaal het ware, onmenselijke gezicht van de Eerste Wereldoorlog hadden gezien, bleef hij de strijd verheerlijken. In *Mein Kampf* blijft hij erop terugkomen, als de belangrijkste gebeurtenis die het Duitse volk had meegemaakt, de belangrijkste gebeurtenis die hij zelf had meegemaakt. De Grote Oorlog was het moment van de waarheid geweest, schreef hij, het moment waarop duidelijk was geworden wie de echte Duitsers waren en wie de landverraders, wie een plek binnen de volksgemeenschap verdiende en wie moest worden uitgestoten.

Mein Kampf, het hele nazisme, kwam rechtstreeks uit de geradicaliseerde oorlogscultuur van 1914-1918 voort. Door mijn boek over het oorlogsenthouiasme van 1914 had ik het idee dat ik een visie had op *Mein Kampf* die in Nederland nauwelijks aandacht kreeg, maar die cruciaal is om het boek en de weerklank die het vond, te begrijpen.

Het NIOD had al vaker plannen gehad om een wetenschappelijke editie van *Mein Kampf* uit te brengen, die telkens waren gestrand op politieke weerstand en emotionele protesten. Maar de tijd leek nu rijp, zeventig jaar na de bevrijding. En vooral: zeventig jaar nadat Hitler zelfmoord had gepleegd. Auteursrechten vervallen zeventig jaar na de dood van de schrijver. Het was al lang bekend dat in Duitsland een tweedelige, zwaar geannoteerde editie zou verschijnen op het moment dat het boek rechtenvrij zou zijn. Het was een kwestie van tijd voordat ook in Nederland een heruitgave op de markt zou komen – een belangrijke reden om het dan in elk geval op een degelijke, wetenschappelijk verantwoorde manier te doen.

Maar zelfs het idee van een wetenschappelijke editie wekte nog lang grote bezorgdheid, vooral onder de directe slachtoffers van de

Shoah en de Tweede Wereldoorlog. De gedachte dat de bron van al het haatdragende antisemitisme gewoon weer in de boekwinkels zou komen te liggen, is voor hen een gruwel. Dat geldt niet alleen voor de Joodse slachtoffers. Mijn vader, zoon van een Groningse verzetsman die in 1945 in kamp Sandbostel overleed, reageerde met afschuw toen ik hem voor het eerst over het plan vertelde: ‘Ach nee hè!’

Veel tegenstanders van een uitgave van *Mein Kampf* wezen erop dat uit respect voor de slachtoffers het verbod op de verspreiding van het boek in stand moet blijven. Artikel 137e van het Wetboek van Strafrecht verbiedt de verspreiding van haatzaaiende teksten. In 1987 oordeelde de Hoge Raad dat verkoop van *Mein Kampf* onder dit artikel valt. Nog steeds worden er rechtszaken gevoerd. In februari 2017 oordeelde de Hoge Raad dat de Amsterdamse galeriehouder die edities van het boek uit de jaren twintig en dertig verkocht, niet strafbaar was, omdat het hier ging om de historische relevantie en niet om het propageren van nazistische denkbelden.¹

De kans wordt steeds kleiner dat een Nederlandse wetenschappelijke uitgave van *Mein Kampf* tot juridische problemen zal leiden. Feitelijk zou het om een heel ander boek dan *Mein Kampf* gaan. En bovendien, een uitgave die erop gericht is om aan de hand van Hitlers gedachtegoed te onderzoeken hoe antisemitisme en racisme *werken*, hoe die ideeën zo’n overweldigend succes konden krijgen in het vooroorlogse Europa, kun je moeilijk haatzaaiend noemen.

De belangrijkste reden waarom ik op de uitnodiging van het NIOD was ingegaan en nu weer in de oude directeurskamer zat, was eigenlijk ergernis, bezorgdheid ook wel, die ik al jaren voel over de krampachtige manier waarop in Nederland met de Tweede Wereldoorlog wordt omgegaan. We raken er niet over uitgepraat en -gelezen, velen verwijzen ernaar als ze hun moreel gelijk willen halen, maar de grote vraag wordt meestal ontweken: hoe konden zoveel mensen zich laten meeslepen door een ideologie die we nu, achteraf, met z’n allen even weerzinwekkend als stompzinnig vinden?

Want feit is dat het nationaalsocialisme tijdens de jaren dertig miljoenen Europeanen aantrok – in de Duitse Rijksdagverkiezin-

gen van juli 1932 haalde de NSDAP 37,3 procent van de stemmen. En die mensen waren echt niet allemaal ontoerekeningsvatbaar. Ze lijken waarschijnlijk meer op ons dan we onder ogen willen zien. Zelfs in de studies van vakhistorici heeft de nadruk lang op de uitzonderlijkheid van het nazisme gelegen, werd de nazi-ideologie afgeschilderd als een tijdelijke oprisping vanuit de onderbuik die niets met de westerse beschaving te maken had, of het gevolg van een unieke ontwikkeling die alleen Duitsland had doorgemaakt en de rest van de wereld niet – de theorie van de ‘Sonderweg’, die Daniel Goldhagen tot in het absurde doorvoerde in zijn bestseller *Hitlers gewillige beulen*. De ontwikkeling die de Nederlandse geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog doormaakte, weerspiegelt de algehele maatschappelijke worsteling met het naziverleden: de verzetsverheerlijking tijdens de jaren vijftig, de nadruk op schuld en slachtofferschap vanaf de jaren zestig, de poging tot een zakelijke benadering in de jaren tachtig en negentig en het nivellerende geluid van de jaren tweeduizend: eigenlijk was iedereen slachtoffer van de omstandigheden geweest.²

De achterliggende boodschap bleef hetzelfde, in Nederland, in Duitsland, in de rest van de westerse wereld: het nazisme, dat is ons wezensvreemd, daar kan niemand met zijn volle verstand een aanhanger van zijn geweest. Dat is niet onze geschiedenis. Dat is de geschiedenis van de anderen.

En zo is de Tweede Wereldoorlog meer een symbool dan geschiedenis geworden, een moreel ijkpunt dat we hard nodig hebben om ons denken over vrijheid, democratie en tolerantie gewicht te geven, een herdenkingsritueel dat langzaam maar zeker dreigt te worden uitgehold, omdat het hand in hand gaat met eenzelfde soort wij-zij-denken waar het zich zo plechtig tegen beweert te verzetten: ‘wij’, het weldenkende, beschaafde deel van de mensheid, dat zich nooit door oorlogsretoriek, nationalisme of xenofobie zou laten meeslepen, tegenover ‘zij’, de barbaren, de irrationelen, bij wie het geen zin heeft te proberen hun motieven te achterhalen, omdat die niet te begrijpen zijn, want het zijn altijd door haat verblinde nazi’s, gefrustreerde fanatici of laffe meelopers.

Hoe onproductief die houding is, wordt elke keer weer duidelijk als de discussie over *Mein Kampf* gaat. Dat gebeurde al in 1974, toen een kleine uitgeverij in Ridderkerk het plan opvatte om het boek in fascimile-uitgave beschikbaar te maken, naar eigen zeggen met het doel ‘antwoord te vinden op de vraag hoe het in godsnaam allemaal mogelijk is geweest’. Maar alleen al de suggestie dat Hitlers boek ‘van historisch belang’ zou zijn, stuitte mensen tegen de borst. Boekhandelaren namen op verontwaardigde toon afstand van het initiatief. Kort daarna nam de politie de achthonderd exemplaren die de uitgeverij nog op voorraad had in beslag.³

En zo laaide om de paar jaar de discussie weer op. In de jaren tachtig leidde dat tot de uitspraak van de Hoge Raad die ik al noemde. In de jaren negentig nuanceerde toenmalig minister van Justitie Winnie Sorgdrager het verspreidingsverbod door toe te voegen dat een wetenschappelijke editie waarin de onderzoekers expliciet afstand van de tekst zouden nemen, niet onder het haatzaaiartikel zou vallen. Maar de historici die toen de dienst uitmaakten, voelden zich allerminst tot de taak geroepen. De woordvoerder van het NIOD verklaarde in 1997 tegenover *de Volkskrant*: ‘Ik kan me absoluut niets voorstellen bij een wetenschappelijke heruitgave van *Mein Kampf*. Ook niet dat die zou bijdragen aan kennis over het nationaalsocialisme en de Tweede Wereldoorlog. Het instituut zal er dan ook niet aan meewerken. We hebben andere prioriteiten. *Mein Kampf* is een warboel, filosofische rimram.’⁴

Bagatelliseren of demoniseren, dat zijn de twee makkelijkste manieren om de confrontatie met Hitlers denkbeelden uit de weg te gaan. Hoe vaak heb ik historici niet schamper horen zeggen dat *Mein Kampf* een dom en onleesbaar boek is, de onsamenvangende gedachtebrij van een paranoïde gek – ongeveer net zo vaak als ik mensen onheilspellend heb horen beweren dat *Mein Kampf* onbeheersbare onderbuikgevoelens kan losmaken. Hoe dan ook, de boodschap is telkens hetzelfde: voor ons, weldenkende mensen, is dat allemaal onbegrijpelijk.⁵

De Duitse politicologe Barbara Zehnpfennig verklaarde deze houding als een verdedigingsmechanisme, vaak onbewust ingezet

om Hitler op afstand te houden: ‘Als het denken van Hitler geen analyse waard is, hoeft men het ook niet op zijn eigen handelen te betrekken. Dat handelen als zodanig ligt dan daadwerkelijk buiten ieders begrip, het is op die manier in het beste geval psychopathologisch op te vatten. Banaliseren en demoniseren zijn beide middelen om Hitler op afstand te houden. Wat niet rationeel te begrijpen valt, moet je niet serieus nemen. Hitler: dat is het volstrekt andere – het heeft niets met mij te maken.’⁶

Dat verklaart ook waarom een vergelijking met Hitler meestal niet bijdraagt aan een vruchtbare discussie, maar er het einde van inluit. Het naziverleden dient vaker als scheldwoord dan als referentiepunt om ons eigen denken en handelen beter te begrijpen. ‘De wet van Godwin’, heet het op de internetfora: als een discussie maar lang en verhit genoeg wordt gevoerd, wordt de kans groter dat iemand met een nazivergelijking komt en de kans op een constructieve gedachtewisseling is verkeken.⁷

In 2007 stelde toenmalig minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ronald Plasterk voor om de verspreiding van *Mein Kampf* niet meer strafbaar te stellen. Dat was een directe reactie op een oproep die Geert Wilders een maand eerder had gedaan, om de Koran te verbieden: ‘De kern van het probleem is de fascistische islam, de zieke ideologie van Allah en Mohammed zoals neergelegd in de islamitische *Mein Kampf*: de *Koran*. (...) Verbied dat ellendige boek zoals ook *Mein Kampf* verboden is!’⁸

En weer werd *Mein Kampf* aanleiding voor politici om hun morele rechtschapenheid te tonen. In het Kamerdebat dat volgde sprak een meerderheid zich tegen de opheffing van het verbod uit. CDA-leider Sybrand van Haersma Buma berispte Plasterk op verontwaardigde toon: ‘De minister moet weten dat *Mein Kampf* het meest haatzaaiende boek uit de wereldgeschiedenis is. Het boek is heel bewust verboden.’ De SP stemde tegen uit respect voor de slachtoffers. Wilders noemde Plasterks voorstel ‘krankzinnig’: ‘Ik vraag de *Koran* te verbieden omdat het boek aanzet tot haat en vervolgens krijgen we er nog een haatzaaiboek bij. Op die manier stellen we ook de fascistenvredes.’⁹

Niemand had het over *Mein Kampf* als historische bron, de belangrijkste bron van de nazi-ideologie, een bron die een enorme hoeveelheid informatie bevat over hoe het antisemitisme tijdens de jaren twintig en dertig succes kon krijgen, en die daarmee inzicht biedt in hoe antisemitisme en racisme het effectiefst bestreden kunnen worden. De politici hielden het bij het uitspreken van hun afschuw over het absolute kwaad.

Hitler en *Mein Kampf* zijn scheldwoorden geworden. Als je tegen de islam bent, vergelijk je die met het nazisme. Als je tegen Wilders bent, vergelijk je hem met Hitler. Dit laatste werkt inmiddels al jaren averechts, het eerste is nog vrij effectief. Nog tijdens de verkiezingscampagne van 2017 noemde Wilders de islam ‘gevaarlijker dan het nazisme’ en typeerde hij moskeeën als ‘nazi-tempels’. Maar of de vergelijkingen nu van links of van rechts komen, ze zijn bijna altijd negatief van karakter, bedoeld om iets of iemand zwart te maken, niet om serieuze parallellen in de geschiedenis te herkennen en daadwerkelijk iets uit het verleden te leren.

Minister Plasterk kwam onmiddellijk van zijn voorstel terug. Hij had op persoonlijke titel gesproken, niet namens de regering, lichtte hij toe. Op de Kamervragen antwoordde hij gedwee: ‘De regering heeft niets dan respect voor de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.’¹⁰

En zo blijven we *Mein Kampf* op afstand houden: als symbool van het kwaad, dat altijd in anderen zit, nooit in onszelf. Elke inhoudelijke kennis staat daarbij eigenlijk alleen maar in de weg. *Mein Kampf*: iedereen vindt er wat van. Vrijwel niemand heeft het gelezen.

Of ik het voorwoord van *Mein Kampf* wilde schrijven – ik had nog nauwelijks goed nagedacht over de vraag wat de positieve redenen zouden zijn om überhaupt een nieuwe editie uit te brengen. Mijn eerste neiging was om ervoor te zijn, maar dat kwam vooral door mijn ergenis over alle politici en columnisten die misbruik maken van de Tweede Wereldoorlog. Was dat wel een positieve reden? Natuurlijk, er was ook het algemene argument van het historische

belang, maar bij mij overheerste toch de afweging dat een nieuwe editie van Hitlers tekst ervoor zou kunnen zorgen dat het nazisme niet louter een gemakzuchtig gebruikt symbool is, dat we het zouden moeten erkennen als een verontrustend, maar onlosmakelijk met ons verbonden deel van de Europese geschiedenis.

Ik zei ja op het voorstel. Ik ging *Mein Kampf* lezen, grondig, van begin tot eind, zonder een alinea over te slaan. En alle keren dat ik de neiging voelde om het weg te schuiven, soms uit walging over alle paranoïde haat die in het boek zit, dan weer uit meligheid over zoveel domme kortzichtigheid, dwong ik mezelf om die passages te herlezen, telkens met de gedachte: waarom werkte dit? Hoe konden mensen hierin meegaan?

Ik herkende meer van mezelf terug dan me lief was.

De aangeklaagden

München, Blumenburgstraße

Hitler begon zijn toespraak met een sprekerstruc die hij vaker gebruikte. Hij zweeg en keek zijn toehoorders doordringend aan. Vlak voordat de stilte ongemakkelijk werd, begon hij met ingehouden stem, bijna fluisterend, aan zijn verhaal. Hij bouwde het langzaam op, om uiteindelijk in een zinderende, bijna manische climax te eindigen.

Dit keer begon hij bedeesder dan normaal. ‘In zijn kleding, de manier waarop hij praat, zijn gebaren, zijn hele optreden, zit iets onderwopens, iet onvrijs,’ merkte een van de aanwezigen in de zaal op. ‘Zijn kraag staat iets te ver omhoog, zijn zwarte jas zit iets te stijf rond zijn schouders, de scheiding in zijn haar loopt tot aan zijn nek, zijn houding is een fractie te correct.’¹

Bijna de helft van het publiek in de zaal bestond uit journalisten, die elk detail van Hitlers voorkomen met professionele nauwlettendheid analyseerden. De eerste drie rijen van de publiekstribune waren voor de pers gereserveerd. Daarachter waren nog vier banken voor het overige publiek. Elke plek was bezet. Meer dan 350 kranten uit binnen- en buitenland hadden zich voor een perspas aangemeld, slechts zestig hadden er één gekregen. De honderden verslaggevers die geen pas hadden kunnen bemachtigen zaten in een naburig lokaal te wachten, in de hoop toch iets van het nieuws en de sfeer te kunnen opvangen. Hitler had nog nooit zoveel media-aandacht gehad. Hij wist dat hij een unieke kans had om met zijn verhaal een groot deel van de Duitse bevolking te bereiken. Het

was de belangrijkste toespraak uit zijn leven. Hij had er lang aan geschreven. Hij hoopte dat de woorden die hij vandaag zou spreken, hemzelf zouden overleven, had hij anderhalve maand eerder in een brief aan een vertrouweling laten weten.²

Hitler wist dat hij een lastig publiek van journalisten moest zien te overtuigen, maar dat was niet zijn enige zorg. Tegenover het publiek zaten zeven toehoorders die minstens zo belangrijk waren, aan een lange tafel, op een verhoogd podium. Drie van de zeven droegen een zwarte toga, de andere vier waren in driedelig pak. De drie in toga waren professionele rechters, de andere vier waren 'rechters van het volk', gewone burgers zonder juridische opleiding – het idee was om op deze manier de rechtspraak dicht bij de maatschappij te brengen. Deze zeven mannen zouden gaan bepalen of Hitler in Duitsland mocht blijven, in de gevangenis zou worden vastgezet of ter dood zou worden gebracht. Voor de misdaad waarvoor hij werd aangeklaagd, kon hij in het ergste geval de doodstraf krijgen.

Er waren meer journalisten die opmerkten dat Hitler zich nederiger gedroeg dan gewoonlijk. Bij zijn binnenkomst in de rechtszaal had hij 'overdreven beleefd' geknikt naar alle aanwezigen. De voorzitter van de rechtbank begon met het voorlezen van de namen van de aangeklaagden. Toen zijn naam klonk, antwoordde Hitler met een 'hoffelijke, ingehouden stem', merkte een verslaggever op. 'Verassend, voor degenen die hem als een zichzelf overschreeuwende volksredenaar kennen.' Hij maakte kleine buigingen naar de rechter. 'Ziet een dictator er zo uit?' vroeg een andere journalist zich af. 'Onwillekeurig denkt men een energieke handelsreiziger voor zich te hebben, een reclamemaker.'³

Na alle formaliteiten herwon Hitler zijn zelfvertrouwen. Van de rechters kreeg hij alle ruimte om te vertellen hoe hij tot zijn daad gekomen was. Dat was van tevoren zo afgesproken. Het oorspronkelijke plan was om een pro-formazitting te houden waarbij de aangeklaagden meteen hun schuld zouden bekennen en niet eens in het openbaar hun verdediging zouden hoeven te voeren. Maar ze

hadden erop gestaan hun kant van het verhaal te vertellen. Nu alle schijnwerpers op hem gericht waren greep Hitler zijn kans.⁴

Hooggeacht gerechtshof! De voorzitter van de rechtbank heeft vanochtend uit het verloop van mijn militaire dienstjaren opge maakt dat mijn gedrag als ‘zeer goed’ is beoordeeld. Misschien is het vreemd dat een man die meer dan vierenhalf jaar, in de praktijk bijna zes jaar, heeft geleerd om eerbied te hebben voor zijn superieuren, niemand tegen te spreken, blindelings te gehoorzamen, plotseling tot de grootste opstandigheid komt die er in het politieke leven bestaat, namelijk tegen de zogenaamde grondwet.⁵

Hitler verspilde geen minuut. Meteen, in de eerste zinnen die hij uitsprak, wees hij zijn toehoorders op het feit dat hij als trouw soldaat in de Wereldoorlog had gevochten en aan het front zijn leven had gewaagd voor Duitsland. Al in augustus 1914, toen de oorlog uitbrak, had hij zich als vrijwilliger voor het Duitse leger aangemeld, vertelde hij, ook al was hij eigenlijk Oostenrijker van geboorte. ‘Het was vanzelfsprekend dat ik me tijdens de eerste dagen van de mobilisatie als soldaat meldde daar waar naar mijn overtuiging over het lot van de Duitse natie zou worden beslist.’⁶

Hitler wist dat nationalistisch gezinde Duitsers met heimwee terugdachten aan de eerste weken van de Grote Oorlog, toen de hele bevolking als één man opstond om het vaderland te verdedigen – tenminste, zo waren zij het zich gaan herinneren. Alle onderlinge verschillen, de politieke verdeeldheid, leken als sneeuw voor de zon te zijn verdwenen. Katholieken en protestanten, socialisten en conservatieven hadden de handen ineengeslagen op het moment dat de nood aan de man was. En voor een deel was dat ook werkelijk wat er gebeurd was: de Duitse socialisten hadden besloten om de oorlog te steunen en hadden hun internationale principes tijdelijk terzijde geschoven. Voor nationalisten was het een euforisch moment, dat ze achteraf waren gaan verheerlijken. De *August-Erlebnis* noemden ze het, het moment dat Duitsland werkelijk één werd, één natie, één volk.⁷

Hitler speelde in op dit sentiment en koppelde het aan een ander stokpaardje van de nationalistische beweging: Duitsland en Oostenrijk hoorden bij elkaar. Dat was wat hij eigenlijk bedoelde toen hij vertelde dat hij bij het uitbreken van de oorlog meer vertrouwen in Duitsland had gehad dan in het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk, zoals dat in 1914 nog had bestaan. Zijn officiële vaderland was een ingewikkelde en breekbare constellatie geweest waarbinnen verschillende godsdiensten en etniciteiten naast elkaar hadden geleefd. In de loop van de negentiende eeuw had de Duitssprekende minderheid in Oostenrijk de eigen machtspositie langzaam maar zeker zien afbrokkelen door de emancipatiestrijd van de andere nationaliteiten binnen het rijk, de Hongaren, Tsjechen, Polen en Zuid-Slavische minderheden. Hitler sprak van een ‘rampzalige spelving van het lot’ dat Oostenrijk geen onderdeel van het Duitse Rijk was geworden tijdens de jaren 1860, toen onder leiding van rijkskanselier Otto von Bismarck de federale structuren van de Duitse Bond werden vervangen door een sterk centraal gezag en Oostenrijk werd buitengesloten.

In de Eerste Wereldoorlog hadden Duitsland en Oostenrijk zij aan zij gevochten. Het Oostenrijkse leger was zwak en verdeeld. Op cruciale momenten had het Duitse leger zijn bondgenoot uit de brand moeten helpen. Hitlers loyaliteit aan Duitsland was door zijn oorlogservaringen bekrachtigd, verklaarde hij: ‘Ik was ervan overtuigd dat het Duitse lot ook voor Duits-Oostenrijk niet werd bevochten door het Oostenrijkse leger, maar door het Duitse.’ Hij was nog maar een paar minuten aan het woord of hij had de patriotten in de zaal al voor zich gewonnen.

Hitlers beroep op zijn oorlogspatriottisme werd nog vele malen geloofwaardiger door de man die naast hem zat. Want daar, aan de beklagdentafel, zat een van Duitslands grootste oorlogshelden, de man die zich in het najaar van 1914 onsterfelijk had gemaakt door de Russische legers bij Tannenberg terug te dringen, de man die het grootste deel van de oorlog samen met generaal Paul von Hindenburg het oppercommando over alle Duitse troepen had gevoerd,

de man die tijdens de laatste twee oorlogsjaren nagenoeg de alleenheerschappij over Duitsland had gehad: generaal in ruste Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff.

Hitler had het tijdens zijn zes jaar militaire dienst niet verder geschopt dan de een-na-laagste rang, die van soldaat eerste klasse. Hij was zich bewust van zijn ondergeschikte rol ten opzichte van de Duitse opperbevelhebber, een man die bovendien vrijwel dezelfde volksnationalistische opvattingen verkondigde als hij, alleen dan met een vanzelfsprekende autoriteit, een man die geen redenaarskunsten nodig had om de aandacht en het respect van zijn toehoorders op te eisen. Een van de journalisten vatte de onderlinge verhouding sarcastisch samen: ‘De afgod van Duitsland tijdens de Wereldoorlog, generaal Ludendorff, naast de Oostenrijkse behanger Hitler.’⁸

Ludendorff was voor hetzelfde aangeklaagd als Hitler: hoogverraad. Maar Hitler nam tijdens het proces alle verantwoordelijkheid op zich: ‘Alleen ik heb uiteindelijk de zaak zo gewild. De andere heren hebben alleen in de laatste fase met mij meegewerkt. (...) Ik draag de verantwoordelijkheid en neem ook elke consequentie op mij.’⁹

Naast Ludendorff en Hitler stonden nog acht mannen terecht, op twee na allemaal veteranen van de Eerste Wereldoorlog. Met ongeveer vierduizend geüniformeerde leden van vier verschillende paramilitaire organisaties hadden ze op de avond van 8 november 1923 een greep naar de macht gedaan in München, in de hoop dat als ze de controle hadden over de deelstaat Beieren, ze vervolgens van daaruit de nationale regering in Berlijn konden overnemen. Hitler zou de politieke leiding van het nieuwe Duitsland op zich nemen. Ludendorff zou weer het opperbevel over de Reichswehr krijgen.¹⁰

Het was een putsch, een staatsgreep, hoogverraad aan het vaderland. Maar het was een vaderland dat Hitler en Ludendorff niet erkenden. Daarvoor was er in hun ogen na de oorlog te veel misgegaan.

De rechtszaak werd gehouden in de eetzaal van de Münchense militaire academie, een statig, uitgestrekt gebouwencomplex net buiten

het stadscentrum, aan de Blütenburgstraße 3. Het gebouw was nog maar een paar maanden eerder ontruimd: de vijfhonderd cadetten die er werden opgeleid, hadden zich op de avond van de putsch bij Hitler en Ludendorff aangesloten en de Reichswehrleiding had het daarom beter gevonden de academie te verplaatsen naar een kleine stad in Thüringen, ver van al het politieke tumult.¹¹

Uit angst voor nieuwe ongeregelheden waren er strenge voorzorgsmaatregelen genomen. Er waren twee linies met versperringen opgetrokken, beide afgezet met prikkeldraad en bemand door zwaarbewapende soldaten, waardoor de academie op een vesting leek. Alle toehoorders, inclusief de journalisten, werden bij binnenkomst grondig gefouilleerd. Dat was een noviteit die de verslaggevers fascinerend vonden. In alle krantenverslagen werd er uitgebreid verslag van gedaan. ‘Slechts wie in het bezit van een pas is, mag langs de versperring, waarachter de politie en legermanschappen met stalen helmen staan opgesteld. Via een tweede controle bij de deur van het officiersgebouw gaat men naar de eerste etage en hier volgt de ene blokkade na de andere. *Iedereen wordt op wapens gefouilleerd.* Aktetassen moeten worden geopend. De dames moeten zich in een aparte kamer zelfs in de haren en de kousen op wapens laten onderzoeken.’¹²

Het proces was overal in Duitsland voorpaginanieuws. Al weken van tevoren hadden de kranten een sfeer van opwinding gecreëerd door te spreken van ‘de grootste politieke rechtszaak van de naoorlogse periode’. Ook Nederlandse dagbladen hadden hun correspondenten gestuurd, en die waren net zo onder de indruk van de beveiliging. ‘De pers en de toehoorders zijn door de politie niet een paar maal, maar wel dertigmaal gezeefd,’ schreef de verslaggever van *De Tijd*. Elke dag werd de politiebewaking door nieuwe agenten vervangen. De autoriteiten wisten dat een aanzienlijk deel van het Münchense politiekorps met de nazi’s sympathiseerde. De voormalige commissaris van de stadspolitie, Ernst Pöhner, was een van de putschplegers en stond nu samen met Hitler en Ludendorff in de beklaagdenbank.¹³

Binnen een straal van anderhalve kilometer rond de militaire

academie heerste een samenscholingsverbod. Groepen van meer dan drie personen waren onmiddellijk verdacht. De bierkelders in de buurt werden scherp in de gaten gehouden. Met zoveel afschrikwekkend machtsvertoon zou de naziachterban het wel uit zijn hoofd laten om de orde te verstoren. Maar toch, vond de journalist van *De Tijd*, helemaal veilig voelde het niet, 'aangezien onder deze aanhangers hopen jonge fanatici zijn, kan men nooit weten, wat er gebeuren kan'.¹⁴

Rond de buitenste afzettingen hadden zich ondanks de strenge maatregelen groepen nazisympathisanten verzameld. Toen generaal Ludendorff in zijn limousine met chauffeur bij het gebouw aankwam, werd hij met gejuich ontvangen. Het was eind februari, een grauwe dag, waterkoud. Het hele plein rond de academie was met een dunne laag sneeuw bedekt. Ludendorffs auto reed door naar de ingangspoort. Hij liet zwarte sporen achter in de sneeuw.¹⁵

De provisorische rechtszaal was op de eerste etage van de militaire academie ingericht, in de oostelijke vleugel. De verdachten moesten door een lange gang lopen. Bij alle klapdeuren stonden soldaten opgesteld. Ludendorff liep voorop. Meteen na hem volgde Hitler. Ludendorff liep met zijn handen in de zakken van zijn blauwe pandjesjas, 'met een zeer misprijzende gelaatsuitdrukking, een omhoogstuivende snor, een toonbeeld van star zelfbewustzijn', schreef de journalist van de *Vossische Zeitung*. Hitler volgde in 'kwieke pas, met een aktetas onder de arm', alsof hij de ijverige assistent van de generaal was. Bij het naderen van de stoet hielden de soldaten, met de traditionele punthelm op hun hoofd, de deuren voor hen open.¹⁶

Toen alle aangeklaagden in de rechtszaal waren, viel het de verslaggever van het *Berliner Tageblatt* op hoe klein Hitler was, 'onbeduidend, naast zijn opvallend grote medeaangeklaagden'. Vooral Ludendorff, met zijn forse gestalte en zijn norske gedrag, vormde een groot contrast. Toen zijn naam werd genoemd, stond de generaal geïrriteerd van zijn stoel op. Hij bleef wat voorovergebogen staan, leunde met zijn handen op de tafel voor hem en corrigeerde de rechter toen die de naam van zijn geboorteplaats verkeerd uitsprak.

Zijn stem klonk nurks. Hij keek om zich heen, met een koude, geringschattende blik in zijn ogen.¹⁷

Ook al was Ludendorff verreweg de bekendste naam onder de aangeklaagden, het was Hitler die centraal stond in het proces. Bij het voorlezen van de tenlastelegging noemde de openbare aanklager hem de 'ziel' van de putsch. De komende anderhalve maand zou het proces zich vooral op hem richten, meer dan op Ludendorff, die door de aanklagers bij voorbaat uit de wind leek te worden gehouden. De nationalistische kranten probeerden de generaal in bescherming te nemen door zijn naam zo weinig mogelijk te noemen: ze schreven over het 'Hitler-proces' en de 'Hitler-putsch', niet over het 'Ludendorff-proces', ook al zou dat voor de lezers vele malen herkenbaarder zijn geweest.¹⁸

Het onbedoelde resultaat was dat Hitler in de media dezelfde status kreeg toegeschreven als de oude opperbevelhebber. Al tijdens het proces merkten sommige commentatoren op dat Hitlers aantrekkingskracht aan het groeien was. De socialistische krant *Vorwärts* voelde zich geroepen om hier een spottend artikel aan te wijden onder de titel 'De Duitse messias'.

Dat de grote Ludendorff zich aan de putsch gecommitteerd had, pakte voor Hitler uitstekend uit. In zijn openingsrede voor de rechtbank was hij dan ook niet zuinig met het eren van de man die zoveel symbolisch gewicht aan de staatsgreep had meegegeven. Hij vertelde de zaal over het moment dat hij Ludendorff voor het eerst had gezien. Het was het laatste jaar van de Grote Oorlog geweest, in januari 1918. Hitlers regiment was onderdeel van de divisies die een groot nieuw Duits offensief aan het westelijk front zouden gaan uitvoeren. De troepen waren in defilé langs de generaal gemarkeerd, die vanaf een heuvel op hen neerkeek. Zo zag Hitler hem voor de eerste keer, een onbereikbare figuur in de verte, een legende, een inspirator.¹⁹

Ik als een van deze vijf of zes miljoen grauwegekleeden in het veld, en de door mij aanbeden generaal, die ik als de enige wilskrachtige mens in heel Duitsland zag, de enige die erkende dat een natie